

միջին, Կ. Ներքին ԽԱՎ. 608, Կարբիք Վերին, Կ. Ներքին Օրբւ. 267. Գոթնաւոր վերին, Գ. Ներքին Օրբւ. 262. Լիմ վերին, Լիմ ստորին Ալիշ. Սիսակ. 287. վերին եւ ստորին Շինահայկոս Ալիշան Այրարատ 319 եւն:

(Հորնաւ-իւնի)

Հ. ՀԻՆԱԳՄԱՍ

ՄԱՅՆԱԳՐԱԿԱՆ

Ե Ղ Ի Շ Է

ՔՆՆԱԿԱՆ ՈՐՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

(Հորնաւ-իւն-իւն)

ԳԼՈՒԻ Գ.

ԱՄԻՐԱՆԱՆՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՅԵՂԱՆԱԿԱՆԵՐՈՒ
ԲԱՇԱՆՈՒՄԸ

Հայ մատենագիրներու ամբողջ շարքին մէջ Պարզանանց Պատմագիրն է միակ, որ Յելան-ի կամ Ելան-ի բաժանումներուն տակ պատմական նիւթեր կը գտնուորէ: Պատմագիր Տամար Ելան-ի նոյն է Գլու-ի Տեա եւ միեւնոյն էլին մէջ այս երկու բառերն ալ կը գործածէ. «յայսմ եօթն յելան-ի», կամ «յայսմ յեօթն Գլու-ի», Արք. Պատմագիրն կ'ընէ թէ այսպիսի եօթն եղանակ-ներու մէջ նշանագրուած է Հայոց պատարագը՝ «Ժայրալիք պարագամբ», մինչ ինչպէս տեսանք, այս եօթնէն դուրս («արտաբըն») Ունիւրդը մ'ալ կայ իւր գործին մէջ ուրիշ օտորարածանումներով: Ապրեւոր է գիտնալ թէ Պատմագիրն իւր ձեռքով ըսած բաժանումները շինոյ պահուած են բոլոր ձեռագիրներով. — Տարակուսական է այս, քանի որ ամէն ձեռագիր միեւնոյն զխաբաժանումները չունին: Տարապարտ աշխատանք մը պիտի ըլլար ասոր համար քննութիւն մ'ընել: Երանօթ ձեռագիրներէն տարբեր եւ հնագոյն ձեռագիր մը միայն կարող է կուռան մ'ընծայել հաստատական պատասխանի մը:

Խնդիրն այնպէս է որ Վարդանանց Պատմութեան Բովանդակութեան շուրջը կը դառնայ, եւ զանազան ձեռով բաժանումներ ներկայացնող ձեռագիրները միեւնոյն բովանդակութիւն ունին: Գլուներու բաժանումը միշտ գրքի մ'իւրաքանչեւ էլն մէջ պատմութեան, մանրամասնութեան դէպքերուն լման արտայայտիչը չի կրնար համարուիլ մանանագր երբ այն բաժանումները ընդհանուր ձեւ մ'ունին եւ ընդամենը գէպքեր, նկարագրութիւններ կրնան ընդգրկել: Այսպէս է Վարդանանց Պատմութեան բաժանումները: Ըսել կ'ուզենք Ունիւրդը եղանակ, իւր ստորաբաժանումներով, որպիսի ալ «բարսույն» ստորագրելով զԵրանօթ, իրական եօթներու մէջն է: Թէ լեզուն, թէ պատ-

մութեան թելը հզոր տպացոյցներն են: Անոնք որ պատմութեան ընծայականին մէջ նշանագրուած եօթը գլուներուն շարքին յայտնուեցին գործի ընթացքում ալ, բնական էր որ ունիւրդը յետամուտ կամ նոյն իսկ անվաւեր համարէին: Այսպիսի կարծիք մը հիմ չունի հայոց. որովհետեւ ըստ եղանակը որչափ ալ թերի, քանի որ նախարարաց դարձը չէ գրած Պատմագիրը հաւատու իւր խոստումին — «բայց թե երբ այս ինքն դարձեալ գալ պիտի» —, բայց ըստ ամենայնի կ'արդարացնէ «չիկնի չիկնի եւ չիտարաքն» Ունիւրդը Գլուի շինք «Կատարածն է Պատմութեան (Հմմտ. Ներք. էջ 323):

Ձեռագիրներ կան, որոնք եօթն գլու ունին, որոնց մէկ խումբը, ինչպէս մեր Մատենադարանի ձեռագիրը, շղթա միեւնոյն բովանդակութիւնն ունի ունի եղանակ ունեցողներուն հետ. ոմանք քիչ մը կը տարբերեն: Փր. Կ. Կոնիքեր պիտի ձեռագրէր մը հաստակոտներու մասին (նոյն տեղ): Այս տեղ կ'ուզենք միայն դիտել 4 հաստակոտը, իւր տպագրութեանց Եօթներով եղանակ կցուած է ՋԻՐ: Դմանապէս չենք դիտեր կցուածի կամ ձուլումի կերպը. այսինքն՝ տպագրութեանց ՋԻՐ եղանակին վերջին եւ ԽԻՐն առաջին մասերը, որոնք հաստակոտորի համար «անհանգիստ» մեծութեամբ ընդմիջարկութիւն են, իւր տեղի տուած ըլլան առիթ ծանօթ բաժանումին. որովհետեւ հաստակոտորի մէջ այդ անգիստ երեք տողով միայն իրարու կը կցն երկու եղանակները, հաստակոտորի ներկայացուցած կցումի հետեւանքով Ունիւրդը եղանակը Եօթներով պէտք է ըլլալ, ընդարկանի մէջ նշանագրուածին համաձայն: Հայագէտս կը հաւանի ասոր՝ երբ կ'եղեակացնէ թէ «հաստակոտոր նիւթոյն այս բաժանումը չ'ընդգունի, որ թերեւս չենք մտած է այն ծրագրին՝ զոր Եղիշէ իւր պատմութեան սկիզբը կը նախադէ ըսելով թէ իւր բոլոր պատմութիւնը պիտի աւանդէ «յեմնի իւրաքանչեւ» Բաւական է մեզ համար դիտել թէ ոեւէ կերպով մ'այս հաստակոտոր Վարդանանց Պատմութեան եօթը բաժանումները կը հաստատեն:

Իսկ մեր Մատենադարանի ձեռագիրը, զոր ծանօթ արցունքը Ներածութեան մէջ (էջ 335), ԴԻՐ եղանակէն ուղարկէ ՋԻՐ ին կ'անցնէ. այսինքն՝ զպագրութեանց ԵԻՐ եւ ՋԻՐ եղանակներն այս ձեռագրում իրարու կցուած են առանց միասնաբար բովանդակութեան: Այս խումբէն ձեռագիր մը մասին իմ բարեկամ Տ. Խ. Վրդ. Ստիգան (այժմ Եպիսկոպոս Ի) ինքն սա տեղեկութիւնը հանձնաւ — «Ե. եղանակը երկու է բաժանված, եւ Անեմակիւմ բաժանել են մօտ 100 տարի առաջ, Եղիշէի մի բուն եղանակը պակասուած, ինչպէս երեւում է զառնայան ձեռագիրներէն, որ տեղ գրված է թէ «Ես այս եղանակը չգրեցի, որովհետեւ իմ արտագրած ձեռագիր մէջ նա չկայ», Դ. ինչ ուղղակի անցնում է Ջ. եղանակին»:

1 Ելան-ի բաժանումը Պատմագիրն գրքին տակ կրնաւ թեան մասնաւոր կերպիւ առնելով է որ ԴԻՐ. Հայկ. սպաէս կը օտարանէ. «Չառապանալ միակ իրաց կամ անցնի ան. ծեւց, ըստ նմին եւ Գլուի Բանից»:

Արդէն գիտեցինք որ այս բաժանումը Յ. Աբրահամ վարդապետի ձեռքով եղած է (Դեքտ. էջ 324). իսկ մի քանի երևում էր զի սուր Բարձրագոյնի կարծեցեալ սրբապետութեան վրայ Հիմնուած է (Հմմտ. Դեքտ. էջ 323, 328, 330. տես եւ դւ. Ե)։ Մեր Մատենադարանի ձեռագրութ. դադարափարդն այդպիսի Ժանութիւն մը չունին։

Ըստ ամենայն հաւանութեան այս խումբը կազմող ձեռագիրներուն առաջին օրինակին մէջ զարգափարդին է դրած դրած անուշարարութեան մը կամ սխալի մ'արդիւնք է այս. որ հետզհետե վերջիններէն նոյնութեամբ ընդօրինակուած է։ Եթէ վրէժներու այս ձեռ. բաժանումը բացարձակ ճշդութեան մ'ունենար, ինչպէս կարելի պիտի ըլլայ իրենցինքն կոնքերէր հաստածներուն ներկայացուցած կցումը, որ ինչպէս տեսնենք, բոլորովին տարբեր կէտի մը վրայ երկու եղանակները (Յաղագրութեանց ՉԻՐ Ե Ե՛Ր) մէկի կը վերածէ։ Տարբեր ձեռագիրներու իրարմէ անկախաբար եւ պատմութեան տարբեր կէտերուն վրայ սեւէ երկու եղանակներէ մը մի վերածելու երեւոյթն միայն բան մը կը հաստատեն։ այսինքն՝ Թէ վարդապետն Պատմութիւնը Պիտեթն վրէժաւ գրուած մ'է ընծայակերտի մէջ նշանաւորած գլխաբաժանումներու խառն համեմատ։ Ըստ այսմ կամ ապագրութեանց Ե՛Ր Ե ՉԻՐԻՆ հետ կցուի կամ ՉԻՐ Ե՛Ր Ե՛Ր Ե՛Ր հետ, երկու պարագային մէջ ալ «արտաքայ, քայ, քուռած Ութերորդ եղանակը ԽԻ՛ պիտի ըլլայ»։

Քանի որ այս ինչպիսի վարդապետն Պատմութեան բովանդակութեան տեսակէտով կարեւորութիւն մ'ունի, պէտք է դիտել որ այս գործն իւր արդի ձեւին մէջ բաւական հին ժամանակի ալ Ժանութ էր։ Չայս կը հաստատեն Սեբեհի Պատմութեան Կարեւորագոյնը։ Սեբեհո խԻ՛ գարուն Պատմագիր, որ վարդապետն Պատմութիւնը, ըստ ամենայն հաւանութեան առեւտը Եղիշէ անուան, զեռ. իւր թարմ իմաստին մէջ տեսած կրնայ ըլլալ, սակայն կը գաղաւթէ վարդապետն Գեպարդը, որոնք քիչ մ'աւելին ընդլայնուած գրելիէ նոյնութեանը կը համապատասխանեն Եղիշէի ընծայակերտին։ Դիտութեան համար ընծայակերտի հետ զեմ առ. զեմ կը գտնենք զայն։

Սերտոս։

Արդ՝ Պատմութեան լրագրութիւն Յաղագրութ. եւ Եթէ Բրպէն Եւ Կա. մեր զատուածային եղծանել զիրար։

Եւ կամ Բրպէն քալ նա. բարբառացն շայտց եւ նա. խանձաւորն Սատուայ Նա. հապալան Մատիկոնից Յանն՝ Կարմիրն ինչեցեալ վարդապետ, հանգիւրծ փրցուող սպառա. զէն նիգակակից ընկերաբան, զեռ. քաւաւք իւրեանց կա. ընդլայնեցան ի պատմութեան, առաւել է ձեռն զեւհանն հաւատայ, եւ զգիտեալ իբրեւ զէս սահմանութեան ընա.

Նոյնայակաւ։

Առաջին՝ զամանակին.

Երկրորդ՝ զիրոցն պատ. հաւան յիշեանէն յարեւելից.

Երրորդ՝ զփարաւութիւն ուրիշն եկեղեցից.

[Չորրորդ՝ «Ջերմպատ. կութիւնն անմեղ բաժանելը ի նոյն ուրիշն» — այս նկատմամբ Սեբեհո մասնաւոր ակնարկութիւն մը չունի։ Նա ալ ընդհանրաւ եղծանելու մը վ'ամփոփէ վարդապետն զեպարդը։ Կարմիր վարդապետն

խանն սատուածային բա. ոյնքան բարբառացեալ, առ. նին, զորքն Թէ առաջին առ. շայտ ըստ արժանացն, ի՛ շայտ իսկ անպատեւ զեմ. անպաճ վատակին անուին իսկ յիշել, այլ ի՛ արգալ Պար. վերուստ ստորեալ նորա սից իւրեւրին մէջ երեւալ։] զգրպին։ Վասն որոյ արհամարակ զմահ, եւ առաւել լաւ համարեալ մեռանել ի վերայ սատուածային պաղ. սային։

Եթէ Բրպէն է վերայ նորա Հինգերորդ՝ զարմակուեմ եին զաւրջ պարսիկ՝ ստորիկ արեւելիայց.

Եւ կամ Բրպէն է դիմ. Վեցերորդ՝ զեղգիմանալն հարեալ փրեանց կատարեւ. շայտց պատարկաւ.

Յին ընհատակութիւն։ Եւ կամ՝ Բրպէն է ձեռ. Հինգ անասցըմըմեալ սուրբ իրոցն իւրեւրին։

Վիշաք Գրեւատի՝ կատարեւ. Յին ընհատակութիւն իւրեւր. յԱր. Շա. Հի. Ժոր. է.

Եւ լաւագոյն քաղաքի, ի տեղ. Եւ իսկ Թեպարդին։

Այս բաղդատութիւնը կը ցուցնէ որ ԽԻ՛ գաւ. բում վարդապետն պատմութիւնը նոյն Բովանդակութեան խառն ընծայակերտի մէջ (ԽԻ՛) շնորհման հետ Եւ Նոյնայակ եւ աւելին անհնար է շատ փոքրին ժամանակներու վերագրել այդ ընդլայն փոխարկելու կամ ընդհանուր լեզբներու լայնքը, ձեռագիրներու (որոշ խումբ մը կը կազմէն անոնք) ՉԻ՛ եղանակի մի մասնէ ԽԻ՛ մը բաժանելով։ Բոլորհետեւ այն ասեմն մէկի կ'զեպը եր զին. Եւ իսկ իսկ մ'է ձեռագիրներ ալ՝ որոնք շատ հին ժամանակին սեւին ապագրութեանց հետեւած գլխաբաժանումները. այս խումբն է Անճաւայեացն, ինչպէս քանիցս յիշցինք, որուն գրութեան թուականը սրբայ ալ չէ ճշդուած, բայց այնքան հին է որ ամեն պարագայում կրնայ հնքել ընդհանուր մը լեզբներու համար ի գործ գրուած բաժանումն ենթագրութիւնը՝ վերջին ժամանակներու մէջ։

Միայն զիտելու է որ, ստուգիւ, վարդապետն Պատմութեան Եղեւաններն անհատաւոր

1 Ճմրտ. Եւ. Թրդ. էջ 3-4. «Եւ ի վրէժնէ բաժ. նոյն անորիմանի (Պարոնի) արտից քաղցն ի ուղհմ նախա. րարացն շայտց՝ առ. զանիմին անհամար ի նահատակութեան ի վերայ ուրիշն սուրբ եկեղեցից. եւ իկայ համ. րեւել կապալանց եւ բանից վասն երկուստ յաւելլալ ընդամանակ անաղաւթի թեմաթ. — Հնչուլ եւ քահանայից ընտրելու Սատուայ եւ Ելմարապէտ հովա. ալ՝ զարեւն ի պարանայ իւրեանց, ի վերայ ընտրելու բանաւոր հօտին Գրեւատի — եւ անմեղ յընկերաց նախաբարացն եւ յալլ աղաւ մարգարեան՝ զանալ յետս ուրեւն արաւ թեմանն եւ անիլ յաւիտեանից հոյս լինել լուցիկը, պարագափարդն սատուած եւ նորին անաղաւթիցն — Թովմ. Եւրեւրեմի Դար. Բ. Գլ. Ե. «Եւ անաւ սգարել ընդ իշխան շայտց մեծաց իւրեւրեանց, որպէս ցուցանին յիշարարանն առաւել զարգաբարձաց զաւերումն շայտց եւ զանալիւն ներալ. թեմանց եւ զանիւն բաղդութիւն վկայից, որը վասն Գրեւատի նահատակեցան, եւ զքաւալան արեւաւլ արցոց քահանայիցն, եւ անց զարաւոր պատմութեան պատմութեան ի ձեռն անաղաւթն յԱղար աւելարհին, եւ որ այլ ինչ ամենայն...»

կերպով ստուար են կամ հակառակը: Համաշխարհային շփոխ՝ Երեք Յեղանակներ (Ա. Դ. Զ.) գրեթե հաւասար չափով ընդարձակ են: Անշուշտ բնութենը չունի՝ պահանջելու թէ բոլոր Յեղանակներն ալ միեւնոյն ծաւառն ունենային: Ամեն նիւթ ընդլայնումի յատուկ սահման մ'ունի. ընդլայնումը նիւթի կարեւորութեան հետ ուղղել կը համեմատուի: Այսպէս վարդանայաց Պատմագիրն աւելի ընդլայնում մը չէր կրնար տալ իւր Պատմութեան առաջին յեղանակին քան զոր տուած է. այսպիսին՝ Պատմական ընդհանուր տեսութիւն մ'իւր պատմագրերու բուն գէպքերը կանխող ժամանակամիջոցին վրայ: Բայց այս համալսարանական ընդլայնումը միւս Յեղանակներուն պահանջած է պատմական գէպքերու եւ իրողութիւններու նկատմամբ: Ուր որ գրուածքին վկայաբանական ձեւեր կը տրուին կամ ընդարձակ պատճեններ կը յերիւրէ (Նամակ, ճառ) Պատմագիրը, հին պէտք չէ փնտռել այս ճշգրտութիւնը: Այսպէս ԲՐՔ Եղանակը յայնպիսի ստուարացած է. որովհետեւ երկու ընդարձակ նամակի պատճեններ (Բ) ամբողջ 12 էջ կը գրուեն: Գրէին նիւթն արդէն առաւ եւ, բայց մեզպէտէր շահատակութիւնը եւ Յունաց նամակին յերիւրած պատճենը 3—4 էջ կը գրուեն: Ե՞րբ բնութիւնը յերիւրածն է վարդանի եւ Ղեւոնդի ծառերուն: Այդ Յեղանակին բուն պատմական մասերը (սկիզբն ու վերջը) եթէ կցուին Վեցերորդին սկիզբը շատ կոկիկ գլուխ մը կը կազմուի: Ը՞ի անհամաժող ընդարձակութիւնը վերագրելի է ոչ միայն նիւթի ճիւղութեան, որ զբանջելի էլէր արտադրել կու տայ պատմագիրն, ինչպէս Աբրահամ խոտովածողը գրուածն եւ “Տիկնայը փափկասունը, ք, այլ մանաւանդ թէ Ապար աշխարհի գնացեալին դարձի շրջան է: 112—122 էջերու մէջ նկարագրուած, թէ վկայաբանական այն ոճին, որով Պատմագիրը վիճարանական խօսակցութեանց աւելորդ ընդլայնում կու տայ, լաւ եւս կը յերիւրէ:

Փարպեցու պատմածներն կը հաստատեն մեր դիտողութեանց ճշգրտութիւնը: Փարպեցի միեւնոյն նիւթերը պատմագրելով երբեք չի հրապուրուիր գրելու այն ձեւերէն, որոնք ասորի վարդանայաց Պատմութեան ինչ ինչ Յեղանակները կը ստուարացնեն: Կամակերտ, ճառերու պատճեններ հազիւ կը զբաղեցնեն ճարտասան պատմագիրը. իսկ գնացեալ գարձը բոլորովին օտար է անոր:

Մեր ցարդ բաժնեբեկն կը հետեւի որ վարդանայաց Պատմութեան բովանդակութիւնը չէ փնտռուած և եւ ընդհանրով մը. այլ՝ Յեղանակ-

ներուն գլխահամարները կրնան սխալմամբ խառնած ըլլալ: Եւ զանոնք ճշգրտելու համար պէտք է մեր Մատենադարանի ձեռագրին պատկանող խուճիկն գլխահամարները միայն ուղղել: Այսինքն՝ ապագութեանց ԶԻ՝ Յեղանակը կցել Ե՞րբն եւ բո՞ւկ “Էնդերորդ Յեղանակ”: Իսկ Ը՞ի ուղղել՝ “Վեցերորդ Յեղանակ, եւ Ը՞ի՞ք՝ “Եօթներորդ Յեղանակ”: Այսպէս ուղղելը համեմատյն է նաեւ կոնքերի հաստկոտորներու ներկայացուցած ձեւ ապրի ուղղելու:

Այսպիսի ճշգրտութեան մը գէ՞մ Անձեւացեայ օրինակը միայն կրնայ գծաւարութիւն յարուցանել. որուն գրութեան թաւակներ, բաւական չին ժամանակին մը կը վերանայ (Հմմտ. Ետք. էջ 334). — Մեր տեսութեան արժէքն այս ձեւագրին վերագրուած հնուի ենէն կախուած է. այսինքն՝ եթէ այնպիսի թուական մ'ունեցած ըլլայ՝ զոր կանխէ մեր Մատենադարանի ձեւագրի խառնի մէկ հնագործ օրինակը, յայտնի է որ Անձեւացեայ զիւրաբանաւանդները վերջին ժամանակի մը գործ կը նկատուի ալ. որովհետեւ կրնայ նիւթաւ գրուի որ հնութեան նշանները, նոյն իսկ ԹԻ՝ Գաւրում (Ստոմ, Եման) ուրիշ ձեւագրի մը մասագրութիւններն եղած ըլլան մեւէ կերպով մը (մանաւանդ կազմի համար) Անձեւացեայ օրինակին մէջ փոխադրուած: — Եւ ի՞նչ գաւա այս խուճիկն ծածօթ բաժանումներն եւ զիւրահամարներն էթէ մէկ կողմէ կը հեղքեն շատ վերջին ժամանակներում ուսուցողութեանց աւելի. գործագրուած բաժանում մ'ենթադրութիւնը (Հմմտ. Ետք. էջ 323—24), միւս կողմէ կը հերքուին բուն եղանակ մը պատարհ ենթադրութեամբ, որուն հիմ կ'ընդունուի Բարձուայի զոյցը: Եթէ Անձեւացեայ օրինակին զիւրաբանումները սկզբնագրի յատուկ ենթագրուին, այսինքն ու՞ր յեղանակ, եւ եթէ նմանագրուին, այսինքն ու՞ր յեղանակ: Եւ եթէ նմանագրուին ենթագրութիւնը բուն եղանակ մ'ունեցուցած ըլլայ Բարձուայ, այն առին ինչ Յեղանակներէ բաղկացած պիտի ըլլար վարդանայաց Պատմութիւնը: Անշուշտ անտեղի են այսպիսի վարկածներ: Եւ ի՞նչ գաւա պիտի տեսնենք թէ Բարձուայի ինչպիսի յեղանակը գլխավորէ Անձեւացեայ օրինակին զիւրաբանումներուն շինը կրնար երաշխաւորել իբր հարազատ իր սկզբնագրին: Շեշտելով բովանդակութեան անխախտ պահպանութիւնը, զիւրաբանումները մանաւոր հանգամանք մը կը նկատենք խուճ մը ձեւագրիներու (Անձեւացեայ): Այս վիճակին մէջ անկարելի է սղջնագրի օրինակին զիւրաբանումները ճշգրտել, եւ երեք խուճ ձեւագրիներու համեմատյն երեք տարբեր ձեւերով զիւրաբանումները պիտի ունենանք: Կարելի չէ ճշգրտել թէ այն երեք խուճներն որոնք զիւրաբանումները հարազատ են վարդանայաց Պատմութեան սկզբնագրի օրինակին:

Այսպէս Յեղանակներուն գրուած էջեր Վենսայի 1859 թ. ապագութեան մէջ:

Էջ		
Ա ՅԵՂ.	6—12	6 էջ
Բ	13—40	28
Գ	41—68	27
Դ	69—75	7
Ե	76—88	13
Զ	89—94	6
Է	95—109	15
Ը	110—158	49